

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Ե Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԺԱ. ՏԱՐԻ 1909-1910

ԴԵՊՏՈՐԻՍ—ՅՈՒՆՈՒՄ—ԺԵՐՐԷ ԹԻ 9-10

ՀԱՅ ՅԵՂԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ



Ազգի մը համար՝ էական կարիք մըն է որոշ ծանօթութիւն ունենալ իր ծագման, իր գոյութեան նախնիին շրջաններուն, իր անցեալը կերտող նախնայրեմու մասին. ծանօթութիւն՝ ո՛չ միայն իրողութեանց, այլ մանաւանդ ասոնց մէջ տիրական հանդիսացող ոգիին, ազգային նկարագիրն ու ճակատագիրը բնորոշող գլխաւոր «գրական» տարրերուն, ցեղին գոյութեան իմաստը սահմանող ինքնադրոշմ յատկութեանց։ Այդ ծանօթութիւնը որքան պայծառ ըլլայ եւ լիակատար, այնքան կը դիւրանայ ազգի մը յառաջնադարութիւնը դէպ ի անձնօթ պողոտաներն Ապագային։ Այդ ծանօթութեանէն զուրկ եղող ժողովուրդ մը՝ գոյութիւն չունի իր ազգեւ զայն անկատար ու չփութ կերպով ունեցող ժողովուրդը դատապարտուած է անվերջ ու արէտաբեր խորխորտաններու։

Մենք Հայերս՝ ատենով ունէինք պատմութիւն մը, որ յստակ ամբողջութիւն մը, ուրոյն տրամաբանութիւն մը ու գեղեցկագիտութիւն մը կը ներկայացնէր։ Չայն քար առ քար շինողները եղած էին մեր հին պատմագիրներն ու քրոնիկագիրները՝ գլխաւորապէս Խորենացին. ու չէնքին վերջին փռահման ճարտարապետը Չամչեանն էր եղած, որ իրեն ծանօթ հայ աղբիւրները համամատելով ու ձուլելով՝ և օտար աղբիւրներէ ալ մասամբ օգտուելով,

անոր տուած էր ամբողջական ու աւարտուն երեւոյթ մը։ Այդ պատմութեան համեմատ, Հայը երեւան կուգար ինչպէս մեծ ազգ մը, որ ունեցեր է գերագոյն զօրութեան ու փառքի շրջաններ, ճանչցեր է մէկէ աւելի բողոքներ ուր ինքն այ առաջինն է հանդիսացեր աշխարհի թատերաբեմին վրայ։ Իր հայրենիքը՝ ծննդավայրը մարգկութեան. իր մեծ լեռը՝ նաւահանգիստ Նոյայ տապանին. իր հիմնադիրը՝ Հայկ, առաջին ազատասէրը, որ կ'ընդլիկ բունութեան դէմ՝ կը զգեստէ զայն. իր թագաւորներէն մին կ'ըլլայ միակ պսակաւորը՝ Քրիստոսի հետ թղթագող և Քրիստոսի կենդանութեանն իսկ քրիստոնէութիւնն ընդգրկող. շարք մը աշխարհակալներու, որ Դարեհներուն, Աղբաւորներուն կը հաւատարին, Արամ, Տիգրան Ա., Արտաշէս Ա., Տիգրան Բ. Սողոմոնակերպ իմաստուն թագաւոր մը՝ Վաղարշակ, ու մեծագոր արքաներ՝ Արտաշէս Բ., Տրդատ Մեծն, ևն.

Գիտութիւնը քայքայեց այդ չէնքը։ Արտաշէս աշխարհակալը՝ երեւակայական չէ, բայց շատ վերահասլ սահմանափակ մեծութեամբ հիմնադիր մը առաջին հայկական թագաւորութեան. Տիգրան Մեծը՝ փոքրացած, տգեղցած, ծիծաղելի ու զաղիր Համիտ մը դարձած՝ Թեոսոր Ռէնաքի խոշորացոյցին տակ. Հայկն ու Արամը՝ հիբեաթային գիւցաղներ, որոնց տակ կը սքողուին ուրարտացի թագաւորներ, նախահայ, բայց ոչ Հայ։ Արգարը Հայ չէ, և իր թղթագողութեամբ պատմական հիմք չունի. Արտաշէս Բ., Տրդատ Մեծն՝ Հռոմայեցեաց հար-

կատու փոքրիկ թագաւորներ: Մինչև իսկ Նոյայ տապանը ձեռքբերուաւ առին. մեր Արարատը չէ եղեր զայն հիւրընկալողը, այլ... ո՞վ ստեղծւմ, Քիւրտիստանի մէջ լեռք...

Նմանօրինակ յեղաշրջման մը ենթարկուեցաւ մեր հին գրականութեան պատմութիւնն ալ. « քերթողայր » ու հայոց մեծ պատմիչ Խորենացին, որ Եւրոպայի մէջ ալ պատկանելի անձնաւորութիւն մըն էր՝ Թոմմազոնի ձեռագրէի և Լանկլուայի օրերուն, ստախոս տգէտ մըն է, ոչ թէ Ե. դարուն՝ այլ Զ. Է. կամ Ը. դարուն ապրած. Ագաթանգեղոս Տրդատ թագաւորին քարտուղարը չէ, Փաւստոս անուեով պատմագիր գոյութիւն չէ ունեցած, երկուքին ալ գործերը գրուած են ոչ թէ Ի. դարուն, այլ Ե. ին, հաւանականաբար Կորինտի ձեռագրէ, և մեծ մասամբ՝ ժողովրդական աւանդութեանց և երգերու վրայ հիմնուած. Պատարագամատոյցն ու Յաճախագատումը որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գործը կը կարծուէին, անոր չեն կրնար վերագրուիլ. նոյնպէս՝ Սահակայ, Մեսրոպայ, Խորենացոյ վերագրուած շարականները անոնցմէ շատ յետոյ գրուած պէտք է ըլլան. Ներշէ Վարդանայ քարտուղարը չէ եղած, ակնաստես պատմագիր մը չէ, այլ Զ. դարու հեղինակ մը որ ալ և ալ աղբիւրներէ օգտուելով գրած է քերթուած մը, ևն. ևն.

Գիտութիւնը նուիրական է. անոր նպատակակէտն է գտնել՝ որքան որ մարդկօրէն կարելի է՝ բացարձակ ճշմարտութիւնը. մտաւոր պարզեցումով եւ պարզականութիւնով և իրական շահերու լուրջ ըմբռնումը կը պահանջեն խոնարհիլ գիտութեան վճիռներուն առջեւ. Բայց գիտութեան գործը սուսուր և սխալներ քանդելու մէջ միայն չի կայանար, անոր գլխաւոր գործն է՝ ճշմարիտը երեւան հանել, Քաղաքական ու գրական անցեալ մը ունեցեր ենք վերջապէս. անոր մասին մեր ունեցած ծանօթութեանց մէջ կային սխալներ. այդ սխալներն ուղղելով պէտք էր գծել իրական պատկերը մեր նախնեաց գործերուն: Տարիներէ ի վեր, քանդումի գործը կը շարունակուէր աննայ, և վերաշինութեան փորձերը շատ սակաւածիւր էին: Այն Հայերուն համար, որ գիտութեան երկրպագու ըլլալով հանգերձ, տաք սէր ու օրդիւական յարգանք ունին գէպ ի իրենց ծեղը՝ տխուր

մաս մը կար այդ իրենց ցեղային հին շէնքերն անընդհատ փլուզման տեսարանին մէջ որ իրենց առջեւ կը պարզուէր. և ասիկա կը զուգարկուէր՝ մեր բաղդէն՝ այն լուսէին երբ հայկական դատը Եւրոպայի առջև դրուած և իբր օրուան հրատապ հարց մը ընդունուած ըլլալով՝ մենք պէտք ունէինք մեր ցեղին անցեալը որոշ ու յարգելի, համակրելի համայնապատկերով մը ցոյց տալու Եւրոպային, և ո՞չ թէ քայքայման մէջ գտնուող խառնաշփոթ, կասկածելի և անհրապօր տեսքով մը: Քանդիչներուն մէջ, — մեծ մասամբ Եւրոպացի, մասամբ Հայ — կային որ, զուտ գիտական գործ մը կատարողի անաչառ ոգւովը առաջնորդուած, մեր անցեալ պատմութեան անձիշդ մասերն ի վեր հանած ատեն՝ մեր ցեղին համար, ո և է վերաւորիչ դպացում չէին յայտնի, ո և է անարգել եպրակացութեան չէին հասնիր. կը շատանային սխալները մասնանիշ ընելով. ոմանք նոյն իսկ, — քիւնք, — սուտ մեծութիւնները քանդելէ յետոյ՝ անծանօթ ձեւացած ալ տեսալի արժանիքներ երեւան կը հանէին. բայց և կային որ այդ գիտական գործին մէջ կիրք կը խառնէին, եր յայտնէին ոգի որ անխնդուօրէն ու կանխորոշօրէն հակակիր, տեսակ մը ախորժ ցոյց կուտային այդ քանդման գործին մէջ. այսպէս՝ օրինակի համար՝ Թէոտոր Ռէնաք, իր Միմեդաս գլքերէ մէջ, ուր մեր մեծն Տրիպանը և անոր հետ հայ ցեղն ալ շատ հակակրեի զծերով պատկերացուցած է. այսպէս և Քարիէր, որ իր ամբողջ կենսանքը նուիրեց ցոյց տալու թէ Հայերը իբր անսովորական առասպալներն ու ստույգութիւնները միայն ունեցող աղգ մըն են և Խորենացին խարդախութենէ ու տգիտութենէ ուրիշ ոչինչ ունի:

Նոյն իսկ մենք ոմանք՝ պատամիտ ու գիտուն երեսալու տեսնալով այդ ժխտական ձգտումն ընդգրկեցին. հակադարձ շփոթանցումով մըն էր որ այդ կարգի Հայերուն մէջ կը յայտնուէր՝ ատենով ինքզինքնին անցեալին մէջ մեծ աղգ մը կը կարծէինք, հիմա՝ ոչնչութիւն մը, միշտ գերի, մտաւոր ստեղծագործ գործութենէ զուրկ, խեղճուկարակ ցեղ մը եղած ըլլալ կ'ուզէինք՝ Թուստայ բանասէր մը տարիներ առաջ ձանդեւ Անգլոսաքսոն մէջ ամենին անարգական անապանկելով կը քարկոծէր մեր խեղճ մեծ Խորենացին — « ստախոս, խարբախ, տգէտ,

խաբերայ, բխամիտ, են» — արք.՝ Խորենացին հիմէ չէ լուրջ պատմաբան մը, հոյակապ գրագետ մըն է, և իր ցեղին մեծ պատիւ կը բերէ. Հայ մը կարող է անոր պատմական սխալները ցոյց տալ, բայց պարտական է միշտ պատկառանքով արտասանել այդ տաղանդաւոր Հայուն անուշը :

Մակաւաթիւ էին վերաշինութեան փորձերը, և մասնական : Բացատրելի ալ է ատկեւ : Նօզայ աշխատութիւն մը կար կատարելու : պէտք էր հաւաքել հին ու նոր բոլոր օտար ու հայ հեղինակներուն մէջ ինչ որ կը վերաբերի Հայոց պատմութեան ու գրականութեան, պէտք էր ուսումնասիրել Հայաստանի մէջ ցրուած հին սեպագիր արձանագրութիւնները, պրպտել մեր բոլոր հին ձեւագիրները, անտիպ մնացած կտորները երեսեան հանել, յիշատակարանները քննել, տպուած հեղինակներուն բնագիրը մտքին աղաւաղումներէն, ուսումնասիրել Հայաստանի բոլոր հին շէնքերու մնացորդները, անոնց վրայ գրտնուող արձանագրութիւնները, անոնց ծարտաբապետական ոճը, քանդակները, նկարները, ուսումնասիրել մեր հին ձեւագիրներու մանրանկարչութիւնը, ու մանաւանդ կատարել պեղումներ և լոյս աշխարհ հանել ամէն ինչ որ հողուն տակ թաքտուն կը մնայ մեր հին պատմութեան, արուեստին, ծարտաբազործութեան, նիստ ու կացին վրայ տեղեկութիւն տալ կրցող շէնքերէն ու իրեղէններէն : Այս նախապատրաստական ստուար աշխատութեան գեռ փորը մէկ մասը կատարուած է : Հետեւաբար և հասկանալի է կերպով մը՝ որ վերաշինութեան գործը ցարդ մասնական ուսումնասիրութիւններու մէջ սահմանափակուած ըլլայ : Սպասելով որ րոպէն գայ մեր անցեալին ամբողջական պատկերին ճշգրիտ ու լիակատար վերահաստատման, հաճոյքով կը նկատուի որ այս վերջերս մէկ քանի հմուտ ու սրամիտ Հայեր սկսած են արգէն՝ ցարդ գոյութիւն ունեցած և հաստատուն նկատուած նիւթեղէններով, հին Հայոց գիտական պատմութիւն մը ուրուագծել : Այդ փորձերն են Պ. Գեորգ Ասլանի Etudes historiques sur le peuple arménien գիրքը որ նոր լոյս տեսած է, և Պ. Noel Dolens ու A. Katchi Histoire des Anciens Arméniens, որուն առաջին հատորը երեւցած քանի մը տարի առաջ digitised by

Պ. Գեորգ Ասլանի հատորը, յստակ, թուժկալ ու վայելուչ ոճով մը գրուած, Հայոց հին պատմութեան մասին ցարդ կատարուած աշխատութեանց ծարտար ամփոփում մըն է, որուն վրայ հեղինակն աւելցուցած է իր կարծիքները Հայոց նկարագրին, կատարած դերին, գլխաւոր պատմական անձնաւորութեանց, հին հեթանոս կրօնքին, եկեղեցւոյն, գրականութեան ու արուեստին նկատմամբ. կը պարունակէ պատմութիւնը նախահայոց (Ուրարտեանք, Հիթիթք) մինչև Արմեններու տիրապետութեամբ՝ հայ ցեղին կազմիւրը, պատմութիւնը Արտաշեսեան ազգային հարստութեան, հայ Արշակունիներուն, քրիստոնեայ Արշակունիներուն, Բիւզանդացւոց, Սասանեանց և Արաբաց տիրապետութեան շրջանին, Բագրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորութեանց, ու յատուկ գլուխներ ունի նուիրուած՝ Հայ Արշակունեաց օրով հայ ժողովրդին ընկերական կազմակերպութեան, հայ ինքնաշնորհութեան, յետոյ՝ Ե. դարու գրական շարժման, հայ եկեղեցւոյն, հայ կաթողիկոսութեան, Բագրատունեաց օրով հայ գրականութեան : Նօէլ Տօլէնի և Ա. Խաչի գործը միեւնոյն գիտական ոգւով, գրեթէ նոյն ծրագրով շարադրուած է, բայց աւելի մանրամասն, և ինքնաբերական բանասիրական հետազոտութիւններով աւելի ճոխ. կը պարունակէ Հայոց պատմութիւնը մինչև քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդգրկումը, և մանաւոր գլուխներ՝ նուիրուած Հայոց հին քաղաքակրթութեան (աւելի ճիշդ՝ ընկերական կազմակերպութեան) և հեթանոսական կրօնքին :

Այդ երկու գործերուն վերլուծումն ընել չէ միտքս այստեղ. այլ՝ պարզելով քանի մը նկատողութիւններ անոնց ինչ ինչ կտորներուն և ընդհանուր ձգտումին վրայօք՝ աւելի որոշ կերպով ցոյց տալ այն ուղղութիւնը զոր ես կ'երազեմ՝ որ ունենայ գիտական Հայոց պատմութեան մը հեղինակը :

* * *

Ըսի վերեւ թէ ազգի մը համար անհրաժեշտ է ունենալ պատկեր մը ուր ճշգրտօրէն ցոյանայ իր նախահայրերուն կատարած գործը, և ուր մանաւանդ շեշտուած ու բացատրուած ըլլան այդ գործին « Բազման » կողմերը, անոր հոգին ու

խմաստը կազմող տարրերը: Այս երկու աշխատութեանց մէջ, մանաւանդ Պ. Ասլանի գրքին մէջ, ինծի կը թուի որ հեղինակը աւելի հետամուտ եղած է եւրոպացի գիտուններու վրայ գիտական բացարձակ անշուշտութեան տպագրութիւն մը ձգելու քան ազգային պատմութեան ճշմարտատեսք բայց և ազգասէր նկարին ըլլալու:

Պ. Գէորգ Ասլանի գործը կը սկսի հետեւեալ պարբերութեամբ.

« Թէպէտ հայ ժողովրդին կատարած գերը քիչ բան է, թէպէտ իր բնաշնչութիւնը շատ յաճախ շահեկանութենէ զուրկ է՝ քաղաքակրթեան, գաղափարներու և արուեստներու տեսակէտով, այսու հանդերձ գիտունները անոր ծագումը, անցեալը կ'ուսումնասիրեն ազգակցական կապերուն պատճառով զոր անոր մէջ կը գտնեն Փղըր-Ասիոյ հնագոյն ցեղերուն հետ: Ու յետոյ, հայ ժողովուրդը կ'ընծայէ մասնաշատկութիւններ զոր պատմութիւնը չի կրնար նշանակելէ ետ կենալ. դարերէ ի վեր անհետացած Արեւելիք ժողովուրդներուն ժամանակակից, Հայը կենդանի է միշտ, պահելով իր անհատականութիւնն ու իր լեզուն, հակառակ արշաւանքներու և կրօնական հալածանքներու չարիքներուն, որոնց նշմարելու է: Եւ ինչ որ աւելի կարեւոր է, անիկա կարողացաւ ազատագրուիլ արեւելեան ազդեցութենէն և առաջին դարերէն իսկ քրիստոնէութիւնն ընդգրկեց և յոյն իսկ ազգայնութեան գաղափարը իւրացուց այն պահուն ուր իր անկախութեան վերջին հետքերը կը կորսնցնէր: Նոյն իսկ Հայաստանի ամենէն աւելի աղէտներով ընկճուած միջոցին է որ երեւան կուգայ ամենէն նշանաւոր ազգային դէպքը, տառերու գիւտը, որուն կ'ընկերայնայ գրական գործունէութիւնն մը զոր ոչինչ կը նախագուշակէր: Քանի որ այն կերպով քայքայման գիմագրած և բնաշնչած է Հայը, պէտք է ընդունիլ թէ ան իր մէջ կը կրէ հազուագիւտ տոկունութիւն մը և զարմանալի կենսունակութիւն մը: Իր պատմութիւնը կը ներկայացնէ ուրեքն գծեր որ պէտք է շահագրգռեն բոլոր անոնք որ Արեւելքի հին ազգերուն բնաշնչութիւնը կ'ուսումնասիրեն »:

Ինչո՞ւ, Ֆրանսերէն լեզուով գրուած եւ հետեւաբար գլխաւորապէս Մարտիանոսը ըն-

թեցման սահմանուած գործի մը առաջին տողերէն իսկ, հեղինակը, որ գիտուն մը ըլլալէ առաջ Հայ մըն է, իր ազգին կատարած գերը այդքան փոքր ու քաղաքակրթութեան տեսակէտով քիչ շահեկան ցոյց տայ: Ձեռքը որ եթէ այդպէս համոզուած է՝ իր համոզման հակառակը պնդէր. բայց կարելի չէ՞ր առ նուազն՝ զանց առնել այդ ֆիւզը, որ ըստ իս ճիշդ ալ չէ: Արդէն իսկ պարբերութեան հետեւեալ մասերուն մէջ հեղինակը քիչ մը կը հակասէ ինքզինքին, մասնաւոր ընելով Հայուն փութկոտութիւնը արեւմտեան քաղաքակրթութեան յարելու և իր տարօրինակ տոկունութիւնն ու կենսունակութիւնը: Հաւաքոյն չէ՞ր ցոյց տալ Հայը իւր ցեղ մը որ քաղաքականապէս զօրեղ ու արեւելեան չէ եղած, բայց որ իր մէջ ունեցած է հոգեկան ուժ, քաղաքակրթական կարողութիւն, և այդ ներքին բարոյական ուժին զօրեղութիւն է որ կրցած է տոկալ քանդուածի, թօթափել արեւելեան ազդեցութիւնը, արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն ընդգրկել և իր ամենամեծ ճշմարտանքներն մէկուն մէջ յանկարծ իր ազգայնութիւնը վերջնականապէս աւերապնդել՝ հիմնելով գրականութիւն մը: Այդ գրականութեան յանկարծական երեւումն ալ՝ փոխանակ ոչինչով գուշակելի նկատելու, կարելի էր ու պէտք էր բացատրել անով որ հայ ժողովուրդը վաղուց իր մէջ ունեցած է գեղեցկագիտական զօրութիւնը, թէ ան արդէն երկար ատենէ ի վեր ժողովրդական բանաստեղծութեան ձևով զարգացած էր և Ս. դարու շարժումը անոր գերագոյն ծաղիւմը եղաւ: Սկսած, ընդունելով որ ամէն բան յարաբերական է, հայ ժողովրդին կատարած գ'րը շատ աւելի կարեւոր կ'երևայ՝ երբ զայն համեմատենք իր նիւթական անզօրութեանը հետ և երբ նկատենք զայն իր ամբողջութեանը մէջ, իր ունեցած ոչ միայն անմիջական այլ և հեռաւոր հետեւեղծներով. ցեղ մը որ դարերու ընթացքին մէջ «էթա-թամար» յոյսագին, դժնդակ բայց և կարեւոր դիքը կը բռնէ և Ասիոյ Մարտիանոս վրայ աւելի ճշուտ խոսեցնէ արգիլելու նպատակով՝ նոր ծաղկաւային քաղաքակրթութիւնն կազմաւորմանը կը ծառայէ, որ՝ հակառակ հակաքրիստոնէայ հզօր ազդերով պաշարուած ըլլալուն՝ Արեւմտեան կրօնքն ու քաղաքակրթութիւնը

կ'իրացնէ և զայն կը տարածէ իր շուրջը ուրիշ ցեղերու մէջ, որ կը ստեղծէ լեզու մը այնքան նուրբ ու ճոխ՝ մին մարդկային արուեստի գլուխ-գործոցներէն, որ կ'արտադրէ գրականութիւն մը ուր քանի մը հոյակապ գեղեցկութիւններ կը շողան, որ ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան և այլ արուեստներու մէջ իր օժտուած ցեղի արագացոյցները կուտայ, որ տիեզերական վաճառականութեան մէջ մեծ միջնորդի կարևոր դեր մը կը կատարէ, այգպիսի ցեղ մը շահեկան է ինքնին, և ուրիշ մեծ ազդեցութեամբ հետ իր արեւնակցութեան համար չէ միայն որ պէտք է ուսումնասիրել անոր պատմութիւնը:

Մենք Տիգրանի նուիրուած գլխուն մէջ, Պ. Ասլան արձագանք եղած է Թէոտոր Բէնաքի: Տիգրան անթերի չէր, բայց մեծ մարդ մըն էր, որ ուներ մեծ յատկութիւններ ու մեծ թերութիւններ. ես կը կարծեմ թէ Բէնաք շատ սեղցցած է անոր դէմքը: Բէնաք արդէն անսխալ գիտուն մը ըլլալէ հետեւ է, — ինքն է որ գոյութիւն երբէք չունեցած Սաիթաֆեքսնէս թագաւորին կեղծ խոյրը վաւերական կարծելով Լուվրի թանգարանին 200,000 ֆրանքի գնելուն պատճառ եղաւ: Հայ մը պէ՛տք է օր մը, գիտութեան պահանջներուն հպատակելով հանդերձ, վերաքննէ այդ անարդար և կողմնակալ դատաստանը և աւելի խորին ու ներքին ըմբռնումով մը Տիգրանի հոգեբանութեան, ներկայացնէ զայն Եւրոպացւոյ՝ ինչպէս որ էր իրօք: Հայ Արշակունեաց պատմութիւնը սկսած ատեն, Պ. Ասլան անոնց ամբողջ շրջանը առաջուց կը պատկերացնէ հետեւեալ սև գծերով. « Ծակատագիրը հետեւ էր անոնց ժպտելէ, և դժբաղդ կեանք մը եղաւ թագաւորութիւնն այդ իշխաններուն՝ Սասանեաններու մշտական յարձակմանց ենթակայ, և որ զան ելան՝ միմիայն իրենց կեանքը պըսորի կամ բանտի մէջ կամ մարդասպաններու սուրին տակ վերջացնելու համար »:

Հայ Արշակունիներուն դիրքը շատ դժուարին էր՝ երկու վիթխարի պետութեանց մէջ սեղմուած, ճգմուած. բայց այդ թագաւորները բանտ ու արտոր երկմալէն, մարդասպաններէ խողովորակէն ուրիշ բան չե՛ն ըրած բնաւ. չե՛ն ցոյց առած քաջութիւն. փառքի, յաղթ-

ղութեան՝ հոգ չէ թէ վաղանցուկ՝ շրջաններ չե՛ն ունեցած. ինչո՞ւ առաջուց խեղճ ողորմելի գոյնով մը ներկայացնել ամբողջ շրջան մը որ իր համակրելի կողմերն ալ ունի. ինչո՞ւ ընդհակառակէ՝ լոյսի մէջ չգնեն սկիզբէն իսկ՝ այդ համակրելի կողմերը:

« Ժողովուրդը, ինչպէս և աւագանին, կ'ըսէ Պ. Ասլան, տպագրութեան մէջ կ'ապրէին, Հայը, իր լեզուովը գրել կրցած չըլլալով մինչև Ե. դարուն կէսը, օտար ձեռքած է ո և է մտաւոր մշակման, բաւականացած է իր գուսաններուն երգերով: Նոյն իսկ տառերու գիւտէն յետոյ, Ժողովուրդը՝ շատ հեռու ձեռքով մտաւոր շարժումէն, չէ կրցած ճողովորիլ այդ տգիտութեանէն՝ որ կը խափանէր ո և է բնաշրջում իր բնկերական կազմաւորման և քաղաքական գաղափարի մասին իր ըմբռնումին մէջ:

Ժողովրդին համար՝ այս դատաստանը ճիշդ է. (ո՞րն է արդէն ասիական հին մեծ պետութեանց մէջ՝ այն Ժողովուրդը որ իր բոլոր խաւերով բարձր գիտական մտաւոր կեանք ունեցած ըլլայ) բայց չեմ գիտեր թէ մեր աւագանիին համար բացառապէս տգիտութեան վկայագիրը իրաւունք ունի՞նք տալու. իրենց պալատական կեանքին մէջ՝ արուեստը, բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը միթէ բնաւ տեղ չե՛ն գտած. իրենցմէ չե՛ն գտնուած օտար մեծ գեղեցկութիւնները իւրանցող և՛ նոյն իսկ արտագրող անհատներ. Տիգրան Բ-ի որդին՝ Արտաւազդ՝ տաղանդաւոր գրող մը կը հանդիսանայ՝ յունարէն լեզուով. Վրոյր բանաստեղծ իշխանի մը անունը հասած է մեզի՝ Հայ Արշակունիներու շրջանէն. ինչո՞ւ այս օրինակներէն չհետեցնենք որ ուրիշներ ալ կային ատոնց պէս. ինչո՞ւ վայրենի անմիջալ լեւնցյններ համարինք մեր բոլոր նախնիքը մինչև Ե. դար: Նոյն իսկ Ժողովուրդը, եթէ ուսում, գիտական դաստիարակութիւն չունէր, չէ՞ ունեցած իր բնագրական գեղարուեստի շարժումը, ճոխ ծաղկափթթում մը չէ՞ տուած երգերու, հէքեաթեհերու, նուագներու. ինչո՞ւ չէ ըսենք՝ վճռական կերպով: Եւ ինչո՞ւ մտաւոր ակնյայտին մեծ ու տարածուն շարժման մը չգոյութիւնը մեր Ժողովրդին բնածին անուսումնասիրութեան, կոպտութեան վերագրենք, մինչև ան կը բացատրուի գլխաւորապէս իր քաղաքական տկարութեամբ:

որ գաղափարաւորած է զինքը գրելով միշտ անհանգիստ, խռովեալ, հալածական, թափառիկ կենսի մը: Քանի՜ անգամ՝ հոգի մտաւոր շարժման մը ճարտուն մէջ մտած է ան, և յանկարծ կասած՝ արտաքին արշաւանքներ ջախջախուած: Միմէ Տիգրան Բ-ի փորձած քաղաքակրթական ճիգը անագին բարգաւաճման մը պիտի չլայնե՞ր եմէ Հռոմայեցիք չգային հիմնադրանք ընել անոր գործը: Ե. դարու հոյակապ շարժումը, եմէ շարունակուէր քանի մը դար՝ անխափան ու հաստատ քայլերով, պիտի չհասնէ՞ր մեծագիտ ընդարձակութեան մը:

Հայոց հեթանոսական կրօնքին վրայ խօսելով, Պ. Առյան կ'եզրակացնէ՝ « Իր ամբողջութեանը մէջ նկատելով՝ Հայաստանի հեթանոսական կրօնքը, գէթ ինչպէս կը յայտնուի ծանօթ ստեղծմաններու քննութենէն, ու եւ ինքնուրոյն աստուածամեծութենէ (theogonie) չի բըզխիր Արտառոց հեթանոսութիւն մըն է, իրար չբռնող տարրերով կազմուած և համախմբումով մը աստուածներու որոնց մեծ մասը զրազաշտական անուններ առած են, բայց որոնք սեմական աշխարհին ու հելլենական աշխարհին աստուածութեանց կնիքը կը կրեն: » Հին Հայոց՝ այսպէս՝ կը յղացուի կրօնքի յզգացմանը մէջ ու եւ ինքնապարզութիւն գրած ըլլալ՝ Գիտնիք տմէն ինչ մեր հնագոյն նախնեաց կրօնքի մասին՝ այսպիսի վճիռ մը տալու համար: Եւ ինչ որ գիտենք՝ միմէ մեզ իրաւունք կուտայ՝ այդ վճիռն արտապահելու: Մեր հին կրօնքին մէջ չկա՞ն գծեր որ բնիկ են, չէ՞ որ փոխառիկ աստուածութիւններէն շատեր կրկնաբանափոխուած, նոր փորրիկ և հոգեբանութիւն ստացած են, և ասիկա յարաբերական բայց շատ գնահատելի ինքնատուութիւն մը չէ՞ միմէ:

Գրիտառնութեան, ընգգրկման բարեբար, փրկագողծ հետեւանքը, հայ եկեղեցւոյն ու կղերին կատարած գործը՝ Հայոց պատմութեան մէջ, կաթիլգիտական աթոռին նշանակութիւնը, գրեթե գիտեն և հայ գրականութեան մը հիմնադրութեան կարեւորութիւնը՝ շատ քաւ ըմբռնուած և շատ յստակ ու սիրուն կերպով բացատրուած են Պ. Առյանի գործին մէջ: Աստանկանց կրօնական հալածանքին գեմ՝ Վարդանանց ու Վահանանց ղեկավարութեան տակ Հայութեան դիմագրութիւնը նոյնպէս քաւ, ու զգացուած

գոյներով նկարած է հեղինակը: Գրքին լուսագոյն մասերն են ասոնք՝ իմ տեսակէտովս: Հոտ ալ սակայն քանի մը հատուածներ կան որ զիս բոլորովին չեն գոհացներ: « Հայ ընգորինակիչները, կ'ըսէ Պ. Առյան, Թ. Գարէն սկսեալ՝ սորված էին զըզերը զարգանկարներով պնծել, նախ ասորական ոճով, յիտոյ՝ բիւզանդական ոճով: » Ինչո՞ւ իսկոյն՝ այս զուտ հետեւողական դիքը տալ հայ զարգանկարիչներուն՝ ամբողջ հայ ցեղին ստրկական նմանողի նկարագիր մը ընծայելով: այդ ճիւղին մէջ մեր նախնեաց գործը լիովին կը ծաննանք, ուսումնասիրանք՝ ենք:

Դասական հայերէնին գնահատումը անբաւական է. « Հարուստ է, բացատրութեանց մէջ այլապէս, յստակ, լուս. շարագաստած »: « Եղնիկ հայերէնը գասական յունաբանի չափ աղւոր է » կ'ըսէր օր մը ինծի Պ. Մէյնէ, որ զուտ գիտուն մըն է: Ինչ որ ունինք պնդիմք իտեղի պարծենալիք, ինչո՞ւ չպարծենանք անով, ճաշկատարաց եւ առանց բաւելը ծածմեծելու:

Հին հայ գրագէտներուն ամբողջութեանը վրայ խօսելով Պ. Առյան կ'ըսէ, « Հայաստանի մէջ գրական շարժումը փակուած մնացած է նեղ շրջանակին մէջ վանականներու և՛ եկեղեցականներու որոնց մտաւոր գործունեութիւնը գլխաւորապէս առաք. գրքին և կրօնական խրեհրներու ուսումնասիրութեան վրայ կեդրոնացած է: Մասնաւորապէս զբաղելով հանգերձ յոյն եկեղեցւոյ հայրերու գործերուն թարգմանութեամբ, աստուածաբանութեամբ, դասականագիտութեամբ, մեկնաբանական ծառերով, կրօնական բանաստեղծութեամբ, միաբիբականութեան և ճշմարտութեան ճանաչման աշխատութիւններով՝ որոնց ծնունդ տուա վանականութիւնը, այդ եկեղեցականները շարժանքներն աշխարհիկ սկուք, քանի մը փոխափայտական նիւթեր ձեռք առին, ինչպէս և կենսագրութիւն, պատմութիւն, և պատմութեան քով՝ նմանողին գրական սեռ մը, քրոնիկագրութիւնը: Պարզաստանի կրօնական հալածմանց դէմ պայքարը փիլիսոփայական սեռ մը որ քիչադաներգութեան հետ կապ ունի, բայց ջանադիր ըլլալով իրենց ոճը ձեռք յոյն եկեղեցւոյ հայրերու գործերուն վրայ, և գործոյն հետեւողութեամբ մը սորորուած, սրբազան գրականութեան մէջ ու եւ ինքնապարզութիւն չեն ցուցու:

ցած, բայց ի մէկ կամ երկու հեղինակներէ: Պատմագիրները, որ աշխարհիկ գրականութեան մէջ տիրական տեղը կը գրաւեն, զուրկ են բըն-նագոյնական ձգտումէ, փիլիսոփայական ոգիէ և համադրութենէ: Եթէ այդ եկեղեցականներու գործերուն գրական արժէքը ոչ և է համեմատութիւն չի վերցնելու դասականներուն հետ, զարմանալ միայն կարելի է այն մտաւոր գործունէութեան վրայ զոր ցոյց տուին այբուբենին գիւտէն սկսեալ »:

Իբր ընդհանուր պատկեր Հայոց հին մատենագրութեան, առիկա շատ չոր է, անձիշդ: Փնջ գիտենք թէ աշխարհիկ սեպին մէջ աւելի ազատ գործեր չկային արտադրուած՝ որ կորսուած են: Աղէքսանդրու պատմութեան թարգմանութիւնը, վերագրուած Խորենացոյ, ցոյց կուտայ որ հեթանոս վէպերը սիրողներ ունէին մեր մէջ: Ինչո՞ւ չենթադրել որ նմանօրինակ գործեր թարգմանուած և գրուած ալ են, գեռ մեզ անյայտ: Ընդէն է ըսել թէ մեր եկեղեցական մատենագիրները յոյն եկեղեցւոյ հայրերու գործերուն վրայ « ձևած » են իրենց երկերը. « օգտուած » են յոյն և ասորի մատենագիրներէն և ինքնատիպ մատենագիր խառնուածք ցոյց տուած են: Նախ՝ իրենց արուեստագէտն ըլլալն ապացուցած են գոյսական հայերէնը չբեղ կատարելութեան մը հասցնելով և թարգմանութեան արուեստին մէջ հոյակապ յատկութիւններ երևան հանելով: Իրենց թարգմանութեանց հայերէնը աւելի մաքուր է քան թարգմանուած գործերուն ինչպէս յունարէնը: Եւ յետոյ, մէկ կամ երկուքէ աւելի են անոնք որ ինքնագիր արտադրութեանց մէջ իսկապէս թիւն ցոյց տուած են,— Կորիւն, Եղիշ, Խորենացի, Եղիշէ, Փարպեցի իրարմէ շատ տարբեր ոճ ունին եւ ոչ և օտար հեղինակի ստրուկ նմանողը չեն: Ընդդէմ է որ մեր պատմագիրները զուրկ են այն յատկութիւններէն որոնց պահապար ցոյց կուտայ Պ. Աւլան, բայց ժամանակակից յոյն և ասորի կրօնամիտ պատմագիրներու մէջ կը գտնենք այդ յատկութիւնները: Իրենց թիւրուիւնները չընթան թերութիւններէն: Մեր պատմագիրները « գրական » փայլուն յատկութիւններ ունին: Ինչո՞ւ չչեղտել իրենց այդ արժէքը, որ հետու է արհամարհելի ըլլալէ: Ինչո՞ւ անգթութիւնն ունենալ զասա-

կաններուն հետ համեմատելով զանոնք նուազացնելու: Ի՞նչպէս կ'ուզէք որ ինքզնի Հայերը Յունաց և Հուսայեցոց պէս հսկայ ազգերու մատենագիրներուն հետ կարենան համեմատուիլ, երբ այսօր իսկ՝ եւրոպական մեծ ազգերու շատ մը գրագէտներ չեն կրնար բաղդատուիլ անոնց հետ: Եղիշի մասին հեղինակը կը խօսի յարգանքով, բայց իր գնահատումը չափազանց ժուժկալ է. « Գրագէտներու թագաւորն է Եղիշի », կ'ըսէր ինձ փրոֆէսոր Թէգա. Ժայրա-յեղ ներքող, որուն մէջ սակայն սա կայ ձիշտ որ, եթէ Եղիշի ստեղծագործ հեղինակը մը չէ եղած, գրել գիտցած է ինչպէս ամենէն վարպետ գրագէտը ոչ և է ազգի. առիկա պէտք է ըսել:

Փառաստի թերութիւններն իբրեւ պատմագիր ցոյց տրուած են, բայց անոր յատկութիւններն իբր գրագէտ ի վեր չեն հանուած ինչքան պէտք է. Փառաստ տարօրինակէս համեղ, կենդանի, տաք ու գունագեղ քրոնիկագիր մըն է, շատ ինքնուրոյն ու մեծապէս հայ ոճով: Ազատագիրուի համար, Պ. Աւլան կ'ըսէ. « Ունին պէս, պատմութեան ալ շփոթ է մերթ », անարգար չէ՝ աս. Ազատագիրուի մէջ զմայելի կտորներ կան, գրական հատրտիւր հատուածներու հաւաքածոյի մէջ դրուելու արժանի:

Մովսէս Խորենացոյի մասին Պ. Աւլան քաղաքապարտութիւնը ունեցած է նախատական բառ չգործածելու. կ'ընդունի անշուշտ — ու մենք ալ իրեն հետ — թէ պատմագիրի տիպար մը չէ. օխաներ շատ կան իր մէջ, բայց կը մերժէ զայն մինչև է. Գարն ինքնեղ և Զ. Գարուն վրայ կանգ առնել կուտայ անոր հալածական ստուերը. « ... Զ. Գարուն. գրագէտ մըն է, կ'ըսէ, որ զուրկ չէ գրական տաղանդի, որ կրցած է՝ հակառակ իր աղբիւրներու սակաւութեան՝ յորինել ամբողջական պատկեր մը, ուր տեղ տեղ՝ կը յայտնուին պատմաբանի ճշմարիտ ընդունակութիւններ, Լեզուն ընդհանրապէս ուղիղ է, ոճը սեղծ, նկարագրութիւնները պատկերաւից, բայց գեղջման և շրջման յաճախակէպ կիրարկումը անոր ընթերցումը եւրեմն անհասկանալի կը զարժնէ »: Պատմաբան Խորենացիին համար՝ արդար է ուրեմն Պ. Աւլան — բայց գրագէտին համար՝ շատ քիչ է իր ներքողը. Խորենացին որուն պրական արժէքին վրայ

Թոմմազեօ մեծանուն իտալացի գրագետը խորին ակնածանքով հասած է ատենով, մեծ գրագետի խառնուածք մըն է, իր պատմութիւնը, հապճեպ պրտած, անհաւասար գործ մըն է, բայց ի՛նչ մաքուր, ի՛նչ բարձր արժանք՝ լաւ բնութեան մէջ, և ի՛նչ ստուար դեր՝ այդ գրքին կատարած դերը՝ Հայոց մտաւոր ու ազգային կեանքին մէջ, յետոյ, Խորենացիին հնդիւնիւն է նաև Ալլաիեր-պութեան ճառին ու Հուսիսիսմանց ճառին, որոնց մէջ քնարերգական հոյակապ սլացքներ և անմահ ճոխութեան, թարմութեամբ ու ներդաշնակութեամբ ո՞ն մը կը գտնենք:

Բացատրելու համար անկումը որ Ե. գարու գրական շարժման կը յաջորդէ, Պ. Ասլան կ'ըսէ հետեւեալը. « Հայ դպրութեանց արագ անկումը պէ՛տք է վերագրել այն գեղութեան վիճակին ուր ինկած էր ազգը: Ծայրափութիւնը այն է որ քանի մը եկեղեցականներու ձեռնարկած շարժումը, սահմանափակ շրջանակի մը մէջ, անհամաձայն էր (ազգին) ընկերական վիճակին հետ: Հայ հոգին, մտաւոր բաներուն անտարրեր, անկարող եղաւ նպաստաւորելու գրական գործունէութիւնը, որ չկրցաւ դուրս ելլել վանքերէն ուր փակուած էր »:

Այս հատուածը շատ դիտողութիւն կը վերցնէ: Նախ՝ ճիշտ է որ Ե. գարու շարժման յաջորդած ըլլայ իսկական անկում: Լեզուն, ոսկեգարեան հայերէնն է, որ իր մաքրութիւնը հետգնետէ կը կորսնցնէ. բայց գրական գործունէութիւնը անընդհատ կը շարունակուի: Ենթիկէն Նարեկացի, — ինչպէս և Նարեկացիէն Շնորհալի: և Շնորհալիէն Ալիշան, — հայ մտքին շղթան, թէպէտ մերթ իբարմէ հնաուր և անհաւասար օղակներով, կ'իրկարաձգուի՝ երբէք չխողած [օղակներէն շատերը դեռ նոր հրեան երան, ինչպէս այն ոսկի օղակները որ Բուշաֆն են ու Կաստանդին Եղնկացիին, ուրիշ-նայն ալ կը ձեռն անշուշտ դեռ անյայտ]: Ժիշդ է միայն որ Ե. գարու շարժումը, թէ՛ դպրոցական, թէ՛ գրական, թէ՛ ուսումնական, թէ՛ լեզուական, նոյն հզօր թափով չէ շարունակուած և աճած, ճիւղաւորուած, տարածուած հետ-դետէ, — և ատոր պատճառը՝ քաղաքական ողբալի վիճակն է որուն մէջ տապալկուած է դարեւորով Հայութիւնը: Չեմ ընդունիր, և նոյն իսկ « գիտականօրէն » սխալ կը համարեմ որ Հայը

« մտաւոր բաներու անտարրեր » ցեղ մ'ըլլայ. նկատեցէք այն պրանչիւի մտաւոր շարժումը, զոր Հայը՝ թի. գարուն՝ ունեցաւ, եւրոպական նոր քաղաքակրթութեան հպմամբ: Կին ստեմ: Ե. գարէն յետոյ, հայիկ թէ էր ջանքախուճներէն կը յաջորդէ վերականգնել և քիչ մը քաղաքական գործունէութեան կը հասնի՝ Հայը մտաւոր փայլուն գործունէութիւն մը կը սկսի իսկոյն (Բագրատունեաց օրով, Խուրինեանց օրով)^{*)} Սխալ է ըսել թէ այդ Ե. գարու մտաւոր շարժումը կատած է որովհետև ազգին ընկերական վիճակին համաձայն չէր, զուտ վանական էր. այդ պահուն՝ Հայոց թէ՛ ազգային և թէ՛ մտաւոր կեանքին գերագոյն վառարանը եկեղեցին էր. ազգը ինչ որ ունէր մտաւոր ուժ, տաղանդ՝ գրէթէ մարդղնապէս եկեղեցիին տուած է. և նկատելու է որ այդ դարերուն՝ արդէն մարդը քրիստոնեայ աշխարհին մէջ՝ մտաւոր շարժումը եկեղեցականներուն ձեռքով էր. և ունէր կրօնական դրոշմ: Տրուած ըլլալով իր քաղաքական ցաւագին պայմանները, Հայը արտագրած է իւր քաղաքակրթական գործ՝ ինչ որ կրնար, և իր արտագրածը քիչ բան չէ:

Բագրատունեաց Թագաւորութեան նուիրուած գլուխն ալ՝ իր սկզբնաւորութեան մէջ իսկ կը պարունակէ պարբերութիւն մը որ տխուր ու խեղճ գոյնով մը կը ներկայացնէ այդ շահե-

*) Պ. Ասլան իր այդ ժաղից իր հաստատում կը յիշատակէ Խորենացիին և Ամանա Շիրակացիին, որոնք երկուսն ալ՝ իրաւ է որ Յոյկ կարծիք յայեալն են: Քէսէ է սակայն չմոռնալ որ երկուսն ալ, յեմանուած ու ճալածուած, դատաւրեան վայրէկաններու մէջ գրած են իր սոցիէր: Մեր ցեղի իր մտաւոր ուժի արտաքիչ, իր ապրանքներու սեւծի՛լ՝ ասո համակելի է. իր սաղանդներ խախտուող է զարգացող « հասարակութիւն » աս պակասաւոր: Խորենացիին և Շիրակացիին պէս, Նարեկացիին, Փարսեցիին, Սեփաննոս Օրպէլեանը և դեռ աս ուրիշ « մեծ » Հայեր հայաժուած են հայ հասարակութեան կամ անոր մէկ որոշ փոքրիկ, հեռալից, խեղող սարէն, որ ցարդ գոյութիւն ունի: Բայց Յոյն երեսօրք օւսնուած է և հիմ Երբայեցող մէջ- մարգարէներ, որ մեծ մասամբ իրենց ժողովրդէն հալածուած — ոմանք՝ ինչպէս Յիսուսը՝ խաչուած, ամենայեղի ռոճով կը խօսին անոր քերթիւններուն վրայ: Սակայն ազգ մը ոչ թէ իր արտաքիչ, ալ իր մեծ մարդերովն է որ զարկալիցն ու եւանգելիսիւն ունի, անոնց վրայն է որ պէտք է դասուի. Երբայեցող մեծ գրաւիները սակայն ըմբռնած են — անոնք իր ձայնիկն իրենց « հասարակութեան » քերթիւնները, բայց և փոք կը պանծացնեն « ցեղը », զոր կը համարին « Աստուծոյ քնեալ ցեղը », « ցեղերուն մեծագոյնը »:

կան և ըստ իս փառաւոր շրջանը. « Իրապէս, կ'ըսէ Պ. Ասլան, Բագրատունիք ստիպուեցան իրենց թագաւոր մեծաշուք անունովը շատանալ, և ուրիշ բան չեղան բայց եթէ անգոր իշխաններ, Ասլադատականի էմիրներուն կամ ուրիշ հայ կամ վրացի իշխանապետներու յարձակմանց ենթակայ, որ իրենք ալ փոքրիկ ինքնավար տէրութիւններ հաստատած էին: Այն երկու գարուն միջոցին ուր տեւեց գրեթէ Բագրատունեաց գերիշխանութիւնը, անկախ Հայաստանը անընդհատ աւերուեցաւ տեղական կռիւներով և դրացիներու ասպատակութիւններով: Եղծարի կեանք մը փոյս թագաւորութիւնը այդ իշխաններուն որ վերջիվերջոյ պարտաւորեցան իրենց հայրենի երկիրը լքանել ու յոյն հողի վրայ ապաստան փնտռել՝ Սելճուքեանց արշաւանքին չկրնալով դիմադրել: »

Ինչո՞ւ հոս ալ ինչպէս Հայ Արշակունիներու գլխուն սկիզբը՝ ողորմելի թշուառութեան անլոյս պատկերով մը սեղանի, առջի տողէն, ամբողջ այդ գեղեցիկ շրջանը Բագրատունեաց թագաւորութեան: Տնեդատ, դժոճակ, դժուարին կեանք՝ Բագրատունեաց կեանքը, բայց ո՞չ « Թշուառ »: Ընդհակառակն, անոնց մեծութիւնը հոն է, որ՝ ահաւոր մեծագոր թշնամիներէ պաշարուած, կարողացան մոխիրներէն թագաւորութիւն մը յարուցանել, զայն արիաբար պահպանել երկու դարէ աւելի, ունենալ քանի մը փառաւոր ու գործող թողենք, և այդ այնկոծ, վտանգաւոր, արհաւիրից օրերուն մէջ՝ մէկ կողմէ իրենց տէրութեան այնքոծ նաւը բեկումն փրկել ջանալով հանդերձ, միւս կողմէ բաւական հոգեկան ուժ և գեղեցիկ սէր ունենալ՝ քեղարուեստական ծաշակի և շինարար գործունէութեան հոյակապ ապացոյցներ ձգելու համար:

Բագրատունեաց օրով հայ գրական և գեղարուեստական շարժման նուիրուած գլխուն մէջ ալ՝ նոյն ծայրայեղօրէն զգոյշ ոգին կը գտնեմ, պարսաւի մէջ վեհանձն, ներքողի մէջ ժլատ: Այնք ինչ որ կարելի է ըսել ի նպատակ մեր մասնագիրներուն՝ ճշմարտութեան սահմանին մէջ մնալով հանդերձ՝ չէ ըսուած: Հայոց կրօնական բանաստեղծութիւնը, առանց մեծ ընդարձակութիւն մը ունենալու, իր տեսակին մէջ շատ ներկայանալի, շատ պատուաբեր արտադրութիւն մըն է. իր թերութիւնները այդ սեռը

մշակող ժամանակակից մեծ ազգերուն արտադրութեանց մէջ ալ կը գտնուին: « Արեւելեան ազդեցութիւնը » որուն տարածումը կ'աւագէ Պ. Ասլան մեր գրականութեան մէջ, միմիայն փաստկար չէ եղած, ընդհակառակն. Հայը խոտնուող մըն է Արեւմուտքի և Արեւելքի, իր գրականութեան մէջ երկու ազդեցութիւնները պէտք էր ցոյլային ու իրար ձուլացնէին. լաւ է որ ունեցանք չհլկենաձաշակ Նզիկի մը և արաբաշունչ Նարեկացի մը, երկուքն ալ մեծ, և երկուքն ալ՝ ներքնապէս՝ Հայ, էականն այն է որ երկու ազդեցութիւններէն՝ գերակշիւք արեւմտեանն ըլլաւ, և այդպէս ալ եղած է: Նաւակացոյ մասին Պ. Ասլան կը խօսի սքանչելի մամը, և ուրիշ կերպ չէր կարող ընել, բայց դժուար է ըսել թէ անոր նուիրած հաստատել լիակատար քնահասուն ըլլայ այդ վսեմ տաշանդին:

Հայ արուեստի մասին՝ շատ վճռականօրէն ժխտական կարծիք մը յայտնած է Պ. Ասլան. « Եթեմութիւնները որ Բագրատունիներէն մնացած են, ինքնուրոյն ոճի մը և ազգային արուեստի մը արտայայտութիւնը չեն, կը ներկայացնեն տիպ մը որ երեւան եկած է բիւզանդական արուեստի պարսիկ ու արաբ տարրերու հետ խառնուրդէ և որ մասնաւոր գրող մը ստացած է շինութեան համար գործածուող նիւթերուն ազդեցութեան տակ: » Միթէ հայ ճարտարապետական արուեստը զո՞ւրկ է ու և է չափով ստեղծագործական ինքնատիպ տարրերէ. միթէ արդէն իսկ օտար տարրերու ներդաշնակ ու նորածե խառնուրդ մը՝ գեղարուեստական նորութիւն մը, մասնաւոր տիպ մը չի՞ կազմեր: Վերածնութեան ճարտարապետութիւնը յունական և հռոմէական ոճերու խառնուրդով մը կազմուած էր, բայց իր ուրոյն անձնականութիւնն ունէր:

« Արձանագործութիւնը, կ'ըսէ Պ. Ասլան, արդէն արգիւրուած ըլլալով (հայ) եկեղեցիէն, անծանօթ է (Հայոց մէջ). և քանդակագործներու բովանդակ գործունէութիւնը քարի վրայ զարդարուեալի մէջ կը սահմանափակուի: Ինչո՞ւ այս կտրուկ վիճիւր: Դեռ ի՞նչքան քիչ բան ծանօթ է մեզի մեր նախնեաց արտադրութիւններէն: Փափի մը տարի առաջ՝ փրոֆեսոր Մառ, Անին պեղելով, երեւան հանեց Փապիկ Բի-

արձանը. այդ արձանը միակը չէ անշուշտ որ Հայերը յօրինած ըլլան:

Որովհետեւ քրոնիկագիրք մը ըսեր է թէ Տաթևի զմայելին եկեղեցւոյն որմնանկարները յօրինելու համար Հայք Հռոմոց աշխարհէն արուեստագէտներ բերել տուին (980ին). Պ. Ասլան կը լիւթայ հետեցնել թէ Բագրատունեաց օրով պալատներու և եկեղեցիներու մոզայիքներուն և որմնանկարներուն համար Հայք «միշտ» բիւզանդացի արուեստագէտներ կը հրաւիրէին:

Ձեռագիրներու զարդանկարութեան և մանրանկարչութեան համար, Պ. Ասլան կը կարծէ թէ այդ արուեստը Հայոց մէջ ԺԳ. դարէն յետոյ միայն իսկապէս կը ծաղկի և ազգային դպրոց մը կազմելու կը հասնի. ըստ իրեն՝ նախորդ դարերու հայ ձեռագրաց նկարները օտար արուեստագէտներու գործ են, Հայու ձեռքով յօրինուածները յուսի են, մինչ Վարացիք աւելի տաղանդ ցոյց տուած են այդ արուեստին մէջ. «Վենետիկի Միխիթարեանց վանքի Աւետարանը, որ հաւանականաբար Ժ. դարու գործ է, զարդարուած է մանրանկարներով որոնք բիւզանդացի արուեստագէտի մը գործը կը թուին»: այդ աւետարանը, որ «Տրապիզոնի Աւետարան» կը կոչուի, տեսած եմ եւ՝ նկարները արդարեւ յոյն մը գործը պէտք է ըլլան, որովհետեւ յունարէն վերտառութիւններ կը կրեն, բայց նոյն ձեռագրին խորաններն ու զարդերը Հայու գործ են, ու տարբեր ոճով՝ բայց նոյնքան գեղեցիկ արտագրութիւններ:

Վաճառականութիւնը քաղաքակրթութեան կարեւոր ստատրներէն մին է. հայ ցեղը — և ասիկա օտարներն ալ միշտ ընդհանուր են, — անցեալին մէջ շատ նշանաւոր դեր կատարած է իւր վաճառական տարր՝ իր երկրին մէջ և մանաւանդ իր երկրէն դուրս. Պ. Ասլան այդ գերը կը նշանակէ անցողակի, չափազանց համառօտ հատուածի մը մէջ, ընդ ամէնը տասնմէկ տող, առանց մանրամասնութեանց, առանց մեկնութեան:

Պ. Ասլան իր Հայոց պատմութիւնը կ'աւարտէ Բագրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորութեանց անկումին հետ. նկատելով որ անկից յետոյ՝ իր պատմական Հայրենիքին մէջ Հայք այլ ևս վերնապէս կը զբիւրի անկախութենէ, անշահական կը համարի. յարգուրդ գարեբուն մէջ

Հայոց պատմութիւնը՝ բաց ի կրիկեան հայ թագաւորութեան շրջանէն, բայց զայն ալ զանց կ'անէ քանի որ ուրիշ շրջանակի մէջ կ'անցնի անիկա՝ «Նա ասիկա ծրագրի հիմնական եւ կարեւոր սխալ մը կը նկատեմ. հայ ցեղը, Հայաստանի մէջ իր անկախութեան քաղաքաւորման յետոյ, թէ՛ կրիկեան թագաւորութեան միջոցին, թէ՛ իր հայրենիքին մէջ և թէ՛ հայրենիքէն դուրս, բիւզանդական պետութեան և ուրիշ շատ մը երկիրներու մէջ, կատարած է որոշ, իրեն յատուկ, յաճախ համակրելի և մերթ կարեւոր դեր մը. ասիկա հեռու է շահեկանութենէ գուրկ ըլլալէ:

Պ. Ասլանի գիրքը կ'աւարտի սա Ֆրազով որ անոր եղբակացութիւնն է. «Շիր մարդ նկատի կ'անէ անոր աշխարհագրական դիրքը և անգարումը յարձակումները որոնց ենթարկուեցաւ, կարելի է ըսել թէ հայ ժողովուրդը ցոյց տուած է հազուապահու տոկոսութիւն մը պահպանելու համար իր գոյութիւնը՝ մօտ քսան դարու միջոցին, Ուրիշ ժողովուրդներ, նոյն պայմաններուն մէջ, լուսագոյն կերպով պիտի չկատարէին իրենց բնաշրջութիւնը՝ ժամանակին վիճակափոխութեանց մէջէն»: Ջրմիկացուցիչ երկու խօսքով՝ կրկնութիւնն է նոյն գաղափարին որ արդէն կ'երեւաւ գրքին առաջին պարբերութեան մէջ, և զոր սխալ կը գտնեմ: Հայը ամուլ գոյութիւն մը պահելէն աւելին ըրած է, և աւելին ըրած ըլլալուն համար է որ կրցած է պահպանել իր գոյութիւնը՝ ոչ միայն իւր ուրոյն ցեղ, այլ և իւր մտաւոր զարգացում մը ունեցող, համաշխարհային յառաջդիմական շարժման մինչեւ այսօր որոշ չափով մասնակցող տարր:

* * *

Նօէլ Տօլէնիսի եւ Ա. Ռաչի գործը աւելի խորաթափանց եւ ինքնատիպ է քան Պ. Ասլանիին:

Դժբաղդաբար հոն ալ բաւական ստեղծ կը նկատեմ չովէն երեւնալէ վախճալու այդ սխալ ձգտումը զոր մատնանիչ ըրի Պ. Ասլանի գործին մէջ: Հոս սակայն՝ մեղադրանքս ստիպուած եմ մեղմացնել, նկատելով որ պարզօրէն հեղինակներէն մին միայն Հայ է (Փրոֆ. Ռաչապուրեան, Սանատարեան. վարդ.

ժառանգի հմուտ ուսուցիչը)։ միևնույն Եւրոպացի Ասիոյից զատ, պէտք է փութամ աւելցնել թէ այս գործին մէջ շատ աւելի կը զգացուի հայ ազգին պատմական դերը մը, ուրոյն եւ կարեւոր զէմք մը ունեցած ըլլալը հաստատուելու, եւ զինքը արհամարհողներուն դէմ զայն պաշտպանելու փափագ մը՝ քան Պ։ Ալաւիի գործին մէջ, «... Մարդ ստիպուած է խոստովանելու, կ'ըսեն հեղինակները առաջին զլիսուն առաջին էջին մէջ, թէ այն կէս բարբառոս ժողովուրդներուն մէջ աւելի հեռու կը դառնալ իր անդամներուն կէսը, Տաւրոսին քաղաքներէն վրայ յիշուած այդ սպիտակ սարաւարներէն վրայ, այդ փոքրիկ ժողովուրդը քաղաքակրթութեան ամենէն գործուն տարրը կը ներկայացնէ։ իւրացման (assimilation) նշանակար յատկութեամբ մը օժտուած, միշտ անյայտ տենչացող եղած է, ինչպէս եւ է ցարդ, հետեւել այն յառաջդիմութեանց որոնց օրինակը իրեն տուած են մեծ կայսրութիւնները, հեթանոս, մասնատական կամ քրիստոնէայ»։ Հեղինակները երկարորէն կը ճշդին, եւ յաջողած կը թուին, բանասիրական լուրջ փաստերով հաստատել թէ Հայը Փոքրագոյն մէկ ճիւղը է, այլ Թեոքրայէն քրիստոնէական ընտանիքին ինքնազուլի գլուխներէն մէկը։ Հայոց քաղաքական տկարութիւնը եւ նկարագրի թերի կողմերը բացատրելու եւ արդարացնելու համար՝ չեն շատանար քանի մը թուուցիկ աղբյուրով, այլ կը մտնեն խորին ու բազմատարր ուսումնասիրութեան մը մէջ ընկերական, քաղաքական պայմաններուն, եւ չեն մոռնար բացարական գծերուն հետ՝ Հայոց Պատմութեան եւ հայ նկարագրին զբաղան գծերը գտնել եւ արժեցնել։

«(Հայ) ժողովրդին նկարագիրը, իր ներքին երկպառակութիւնները, իր դիմադրութիւնը արտաքին արշաւանքներուն, իր մեկուսացումը արեւմտեան քաղաքակրթութեանց հանդէպ, մէկ խօսքով՝ Հայոց պատմութեան ամբողջ ընդհարական կողմը կը բացատրուի այս աշխարհագրական հանգամանքներով եւ, հոս աւելի քան ուրիշ ո եւ է տեղ, միշտ վայրը յառաջ բերած է այն արդիւնքները որոնց կ'ենթարկուին սովորաբար լեռնական ժողովուրդները։ Կարծես, խրտուղ ու խոհմ.

Հայաստանը կամաւորապէս կղզիացած է, ուր ինչներուն ձգելով օտարին շատ մասնելի եղող զայնուելու եւ ծովիզերներու շահագործման օգուտն ու վտանգը, ... Ուստի եւ Հայաստան՝ մեքական պետութեանց նման՝ բոլորովին կործանած է։ Երբ ջանացած է՝ դիպուածով՝ փառասիրութեան մէջ մրցել անոնց հետ, չեն կարողացած զինքը մղել լեռնական ապաստաններէն անդին, ուր հաստատութիւն ամրացած է։ Ձէ ճանչցած Ասորեստանի կամ Պարսկաստանի մեծափառութիւնը, ըստ ամէն բանի դիմացած է. անշուք կերպով բարգաւաճած է, կեդրոնական Օսմանեան Ասիոյ մէջ յառաջդիմութեան զլիսւոր դերակատարը եղած է, այսպէսով կարողացած է մինչեւ մեր օրերը ինքզինքը պահպանել իր էական գծերովը։»

«... Գլորիա դառնալ մը կրելու պարտաւորուած, որ հարեւրապատիկ կը վարձաւորէ զինքը՝ շնորհիւ քանի մը երկաթուղիներուն որ հատիկներու բաւական հետու փոխադրուած մը կարելի կ'ընեն, (Ռուսահայաստանի արդի ճակնկէտութիւնը) գործունեայ է, խաղաղասէր, յամառ, նորման կամ պոքրիկներուն գերազանցներուն շատ մը գծերով նման Ռուսի եւ ինչպէս է՝ միջին դարուն՝ ճշմարիտ Հայուն տիպը, որ Վանայ լճին մօտ եւ Նորասիի հիւսիսակողմը, ցանց այն անհամար իրօնական ու մերթ քաղաքային՝ շինութիւնները, որոնք շատ յառաջացած քաղաքակրթութիւն մը ի յայտ կը բերեն։»

«... Հայերը, հակառակ իրենց քաղաքութեւն ձախողանքներուն, ինքզինքնին պաշտպանած են մոլեգնութեամբ մը որուն վկայ են աւելի քանները ամբողջներուն զօր ցանած էին երկրին մէջ, մօտն անոնց զօր իրենց ժամանակաւոր աշխարհականներն ալ կառուցած էին։ Նոյն իսկ յաղթուած Պարսիկներէն, Հոմիմայիցիներէն, Բեզանդականներէն, Արաբներէն եւ Թուրքներէն, — միշտ յաղթուած որովհետեւ շատ սկաւր էին թուով եւ մանաւանդ իրենց միջեւ շատ պառակտուած, — յոգնեցուցած են իրենց իշխողները՝ որոնք էին ուշանար նոր պատերազմ ճը շատ ծանրաւարտակ նկատել, եւ իրենց անուանական հպատակումը շնորհելով հանդիմա՝ յաջողած են անգլիկ»

կէս-անկախութեան մը մէջ, որ միայն օսման-
հան կառավարութեան հզօր կեդրոնացման
առկեալ տեղի տուած է :»

« (Արտաշիսեան հայ հարստութեան անկու-
մէն յետոյ) Հայ ազգը պիտի վերակենդանանայ՝
տիրապետութեան տակ օտարներու զօր շա-
տոնց ընդունած եւ հայացուցած է՝ շնորհիւ
իր ձուլման (absorption) այն նշանաւոր կա-
րողութեան որուն հետեւանքով հայերը Ասիոյ
ամենէն խառնատար Ժողովուրդներէն մին
են, եւ որ իրեն թոյլ տուած է, ատով իսկ,
ամենէն ամբողջականներէն ու զիմացկունե-
րէն մին դառնալ : Հրաժարման ամենայնորին
ատիճանին իջած երեւալով հանդերձ, չէ
դադարած անշուք կերպով յառաջդիմել՝ խա-
ղաղական արուեստներու դարգացմամբ, այն-
պէս որ իր երկրիք պիտի գտնենք ի վերջոյ՝
տաճարներով ու պալատներով ծածկուած,
իր բերքերովը հարուստ, նոր գաղափարներու
համար խանգալաւ, եւ պատրաստ՝ ըլլալու
աշխարհիս առաջին երկիրը որ քրիստոնէու-
թիւնը ընդունած ըլլայ իր պետական կրօնը :»

Տեղեան Բ-ի համար այնքան անվերապա-
րէն վայրագ չեն ինչքան Ռէնանը ու անոր
հետեւող Պ. Ասլանը. անոր թերութիւնները կը
բացատրեն, մերթ՝ կ'արգարացնեն, եւ անոնց
գով մատնանիլ կ'ընեն անոր միւս յատկու-
թիւնները : Հայ հեթանոսական հին կրօնքը
բոլորովին օտարամուտ տարբերով կ'ազմուած եւ
ինքնուրուշուրթնէ՛ զուրթ չեն նկատուր : Կ'ու-
զեն՝ դէթ մասամբ ցոյց տալ ինչ որ հոն կայ
բնիկ եւ ինչ որ փոխ առնուելով հանդերձ՝
հայացած է : Հայ պատմագիրներուն, մասնա-
ւորապէս Մովսէս Թորնանցոյն նկատմամբ,
աւելի աւելար են :

Բայց եւ կան այդ գործին մէջ դատաստան-
ներ՝ որ շատ խիստ, անորդիչ, յաճախ ան-
արդար են, եւ մերթ՝ պարզապէս իր հակասեն
գործին ուրիշ մասերուն մէջ՝ գտնուած կար-
ծիքներու հետ (հեղինակներու երկուութեամբ
կարելի է բացատրել ասիկա) :

« Ինչպէս կ'ուզէիք որ Ժողովուրդ մը՝
այսպէս ճգնուած՝ փառասիրութեան, մոլիւան-
դութեան եւ քաղաքականութեան երկամաքա-
րերուն մէջը, յայտնէր պահպանել բաւական
ուժ եւ յարակցութիւն իր անկախութիւնը

փրկելու համար, երբ ամբողջ բնակչութիւնը,
նոյն իսկ լեալիւր բարգաւաճութեան շրջան-
ներուն, հաւանակաբար վեց եօթ միլիոնը չէ
անցած, եւ երբ իր աւանդութիւնները զինքը
հնուց ի վեր վարժեցուցած էին աւելի փախչե-
լու քան մաքառելու, մինչեւ մահ կամ յա-
ջողութիւնի կոտորու, ինչպէս ուրիշ լեռնե-
րու մէջ այնքան յանդգնագործներ, Ալպա-
նացիք, Ձուիթերիացիք, Պէրպերները : Հայը
կրաւորական զինադուրթեան ուժ մը միայն
ուներ Պէտք է սքանչանալ իր յամառութեամբ
վրայ որով իր որդեգրած երկրին մէջ ինքը-
զինքը պահպանած է, գրեթէ միշտ օտարին
զերիխանութեան տակ, իր զահուէն վրայ
օտարագրի թագաւորներ զինելով, բայց գործ-
նակմանապէս աղաւձ մինչեւ Սեւեռքեան ար-
շաւանքը : Ի փոխարէն, զինուորական տեսա-
կէտով, պիտի տեսնուի այս Պաւստոքսան մէջ՝
որ ան աւելի յաճախ հող կը կորսնցնէ քան կը
շահէ ինչ որ իր մէջ տիրական է, նիւթական
վաստակի փափաքն է, անտեսական պալքա-
րներու անջ անյագութիւնն է, որ կը բնո-
րոյէ այնքան ուրիշ լեռնական Ժողովուրդ-
ներ : Որքան տարն որ կարծած է կարենալ
աւելի հարուստ երկիրներու տէր դառնալ,
յառաջացած է, Թեսաղիայէն մինչեւ Կովկաս,
բայց խուսափելով ընդհարումներէն, օգտուելով
դրացիներու գաղթումէն կամ տկարացումէն,
առիական հնութեան թերեւս միակ Ժողո-
վուրդն է որ զիւցազնական յիշատակներու
հետք մը չէ պահած մինչեւ մեր թուականին
մօտերը . . . եւն :»

Այս կարծիքներու մէջ վիճելի բաներ չատ-
կան : Չեմ ընդունիր մասնաւորապէս որ հայ
ցեղին մէջ նիւթական վաստակի տեսչն ըլլայ
տիրական ձգտումը : Նիւթամոլ ազգ մը՝ փո-
խանակ գաղափարի մը, իր կրօնքին՝ համար
դարերով չարթաւուելու, շատոց հեթանոսու-
թիւն կամ մահմանականութիւն ընդունած
կ'ըլլար :

« Յամառ, համբերատար, անընկճելի լեռ-
նական, պահպանած է իր բարքերը, իր լե-
զուն, իր կրօնքը, իր պատմական յիշատակ-
ները : Իր անցեալին պաշտամունքն ունի,
ինչ որ շտապի ըսելով՝ քիչ մը իրեն կ'արդիւն
ներկայիմ հասկացողութիւնը . . . Ընդհանուր

տեսակէտով, սխալ է կարծել թէ անցեալին պաշտամունքը կ'արդիւնէ ժողովուրդի մը ներկային հասկացողութիւնը: Անոյնիային առանձնաբար ժողովուրդն է գերազանցապէս, բայց ոչ ոք իրեն պէս կը հասկնայ ներկան. այն ժողովուրդներն են տեսական, որ ներկան հասկնալու համար անցեալը չեն ստանալու ընկեր, այլ յարգելով ինչ որ անցեալին իրենց ձգած ժառանգութիւնն է (այսինքն լաւագոյն անկորուստ մասը նախաւորք գործին), կը ճոխացնեն զայն ներկային պահանջած նորութիւններով: Հայը այդ ժողովուրդներէն մին է. Հայը Արեւելիք ժողովուրդներէն այն է որ ամենէն ստաջ, եւ ամենէն լաւ հասկցած է ներկան, այսինքն եւրոպական քաղաքակրթութիւնը:

«Առա ինչու Հայերը արեւելեան ձգտումով ժողովուրդ մը դարձած ու մնացած են՝ իրենց պատմութեան ամբողջ ընթացքին, պիտի տեսնենք որ յաճախ կը մերժեն, նոյն իսկ ի մեծ վնաս իրենց, Հռոմի եւ Բիւզանդիոնի կրօնական ազդեցութիւնները, ընդհանրապէս կ'սակածոտ աչքով կը նկատեն հելլենական քաղաքակրթութիւնը զոր իրենց դրացիներն իսկ, ինչպէս Պոնտոսի թագաւորը, անագորէն կ'ընդգրկէին, անձնատուր կ'ըլլան պարսկական գաղափարներուն ու ձգտումներուն, հետզհետէ դէպ ի իրան եւ Կովկաս կը տարածուին, եւ՝ նոյն իսկ քրիստոնէութիւնը ընդունելէն յետոյ՝ ոչ միայն դաւանաբէրէնքն կէտի մը վրայ՝ ստիպական պարզ հաւատարմութիւնը կը նախնարեն եւրոպական մտածման բնաշխարհութիւնէն, այլ եւ աւելի իրենց յարմար կը դառնն մասնատական լուծը քան օրթոթոքս միջնաժողութիւնը»:

Այս բոլոր ձգտումները անձնաւոր կը թուին ինծի. Հայերը, խառնուրդ՝ Արեւելցի եւ Արեւմտեացի ցեղերու, ի հարկէ միշտ պիտի ունենային աւելի արեւելեան խառնուածք բան եւրոպա մնացած Յոյն ու Լատինը, բայց արեւելեան ձգտումը իրենց ամբողջ պատմութեան մէջ տիրապետող չէ եղած. ընդհակառակն, իրենց բովանդակ պատմութիւնը ուրիշ բան չի ներկայացնիր բայց ստացիկ արեւելականութեան մէջէն Հայտան մէջ գրեալ հոգի եւ անոր կազմաւորման գլխաւոր աղբակը

եղող Արեւմտեացի քառերիմ դանդաղ, դժնդակ, երկարածիք բայց յարատեւ ու հետզհետէ աւելի հզօր ու արագ վերադարձը դէպ ի արեւմտեան մտայնութիւնը. Կամովին չէ որ Հայերը անձնատուր կ'ըլլան պարսկական գաղափարներուն ու ձգտումներուն, եւ դէպ ի իրան եւ Կովկաս կը տարածուին. իրենց քաղաքական տկարութեան բերմամբ՝ քլուած, մղուած են դէպ ի հոն. Պոնտոսի հարեւանները եթէ աւելի շուտ ընդգրկած են հելլեն քաղաքակրթութիւնը, պատճառն այն է որ ծովու փոխ ըլլալով՝ հելլեն երկիրներուն շատ մօտ, յոյն մտքին հետ անմիջական դիւրին հաղորդակցութեան մէջ կրցած են մտնել. Հայը կ'սակածոտ չէ եղած դէպ ի հելլեն քաղաքակրթութիւնը. անմիջապէս որ ան Պոնտոսէն իր մէջ մտած է, Հայը յանձնէ Տիգրան Բ-ի խանդավառօրէն ընդգրկած է զայն, — եւ այնուհետեւ միշտ արեւմտասէր տարրը Հայոց մէջ հետզհետէ աւելի զօրեղ եղած է քան արեւելասէրը, — մինչեւ որ այդ տիրական ձգտումը յանդած է քրիստոնէութեան. Եթէ քրիստոնէութիւնը ընդգրկելէ յետոյ՝ Հայը Հռոմի ու Բիւզանդիոնի կրօնական ազդեցութիւնները մերթ մերժած են, եթէ չեն ընդգրկած միշտ ինչ որ Պ Պ. Խաչատուրեան եւ Նօէլ Տօլէնս կ'որոշէ մէջ «Եւրոպական մտածման բնաշխարհութիւնը» կը կոչեն, պատճառն այն է որ Հայերը չա՛ն ունէին իրենց ազգայնութիւնը պահպանելու համար իրենց եկեղեցին չձուլելու հռոմայ եւ Բիւզանդիոնի հզօր եւ «ապագայակայացուցիչ ձգտում ունեցող» եկեղեցիներուն մէջ. Ինչ որ չեն ընդունած եւրոպական եկեղեցիներուն «նորութիւններէն», կարեւոր բանք ալ չեն՝ զուտ մտածման տեսակէտով, աստուածաբանական ամուլ ներքութիւններն են. թերեւս լաւագոյն բրած եւ քրիստոնէութեան հին մաքրագոյն պարագայոյն ձեւերուն յարած միաւրով. իսկ իրք քրիստոնէական մտածման իսկական բնաշխարհութիւն եթէ բողոքականութիւնն է ամենէն կարեւոր իրողութիւնը, Հայաստանի մէջ է որ ծագած է բողոքականութեան նախահայրն եղող Պաւլիկեան աղանդը. Եթէ մերթ մասնատական լուծը նախընտրած են Հայք օրթոթոքս միջնաժողութիւնը, դարձեալ իրենց ազգայնութեան

Պ. Ասլանի գիրքը, ըսել չէ՛ թէ լիակատար կերպով երեւան հանած ըլլալ անոր իսկական եւ ամբողջ արժանիքը. նախ՝ դեռ կէտն է գործին, եւ ամենէն շահեկան մասը երկրորդ մասն է, ուր Հայը գիտակից եւ բացարձակապէս ինքնուրոյն ազգի մը կեանքը կ'ապրի՝ թէպէտ քաղաքակառուցական տարբայաց այն բոլոր կտորներուն մէջ ուր հնդի նազնիները կ'ուզեն բնորոշել հոյ ցիւղը իր ամբողջական գոյութեան ու նկարագրին մէջ, չեմ կարծեր որ վնասկան եւ լիալիւր սահմանները գտած եւ անոնց հասնելու համար բոլոր տարրերը նկատած եւ հաշուած ըլլան: Տիգրան Բ-ի պաշտպանութիւնը շատ անկատար կը թուի գեռ ինծի. Հայոց հին հնթանոսական կրօնքին մէջ ինչ որ կայ բնիկ, ցեղազոյժ, ամբողջապէս չէ ներկայացուած. Հայոց կարողութիւնը ուրիշ ցեղեր իրենց մէջ ձուլելու՝ քանի մը տեղ յիշուած է, բայց ասիկա չէ մեկնուած, իսկ ընդհանրական ուրիշ տեղ ըսուած է թէ Հայերը իրենք իսկ ուրիշներուն նմանելու, ուրիշներուն գործը իւրացնելու մշտական ձգտումն ունին, ինքեւստեղ չեն. ասիկա ճիշտ չէ, եւ հակասական է. ցեղ մը, կը կրկնեմ, պէտք է ունենայ՝ որոշ չափով՝ քաղաքակրթական ուժ եւ ինքնատիպ հոգի, մտայնութիւն ու բարքեր (գէթ բնազգական, թաքուն վիճակով՝ ժողովրդի կեանքին մէջ) կարեւորաւ համար ձուլել իր մէջ ուրիշ ցեղեր:

* * *

Սաւա մեծութիւններու քնացուցիչ ու նոյն իսկ մահաբեր խռնկէին մէջ ինքզինքնիւս օրօրելը չէ որ կը քարոզեմ ճշմարտութիւնը, լեղի կամ քաղցր, յարգելի է եւ անբաժնելա Պէտք է մեր անցեալին պատմութիւնը վերականգնող գիտութեան պահանջներուն բացարձակապէս հպատակելով. բայց գիտութեան էական պահանջներէն մին այն է որ պէտք չէ բացարձակ վճիռներ արձակել հարցի մը վրայ՝ երբ անոր մասին հարկ եղած բոլոր փաստերը դեռ չունինք ի ձեռին, — եւ Հայոց անցեալ կեանքին ու քաղաքակրթութեան մասին դեռ անազգին չափով բան կայ որ չենք գիտեր:

Գիտութեան ուրիշ էական պահանջներէն մին ալ՝ դատումներու մէջ՝ իրերու յարաբերականութիւնն ի նկատի ունենալն է. ներքին չէ — եւ անիմաստ է — մեղադրել Հայուն որ Հելլենիկ կամ Հռովմայեցոյն մեծութեանը չէ հասեր, ինչպէս անիմաստ պիտի ըլլար մեղադրել ուսունիին կաղնի եղած չըլլալ: Իսկական գիտութիւնը կաղնիին վրայ խօսած տեսն՝ անոր զօրութիւնը ի վեր կը հանէ, անոր զօրութեան յառաջ բերող պատճառները կը բացատրէ, այդ զօրութեան տեսակն ու բնութիւնը կը պարզէ, իսկ ուսունիին վրայ խօսած տեսն՝ անոր ինքնատեսակ ուրոյն մասնաշատկութիւնները, անոր առանձին նշանակութիւնը կը մեկնէ, ու իստոյ, ամենամեծ սխալ է կարծել թէ գիտական գործը կը կայանայ միմիայն իրողութեանց չոր քնննութեան, տաքիւսաններու բացարձակապէս ատարկայական ուսումնասիրութեան մէջ. երեւակայութիւնն ու զգայնութիւնը կարծուած են աւելի մեծ դեր կը կատարեն գիտութեան բարձրագոյն արտադրութեանց մէջ. իրողութեանց մարտարկելու քննութիւնը, համեմատութիւնը, դասաւորումը՝ առաջին աստիճանն է, հիմնական, նախնական փուլը գիտական աշխատութեան, բայց եթէ գիտութիւնը հոտ կանգ առնէր՝ ոչինչ լուսաւորուած պիտի ըլլար. անհրաժեշտ է որ գիտութիւնը այդ հաւաքուած, քնննութեան, փորձարկութեան, ճշգրտած, դասաւորուած իրողութեանց խուրձին հետեւանալը մը հանէ, ընդհանուր գաղափար մը ծագեցնէ, առեղծոսանքներ լուսաւորող ու մեկնող եղբայրացութեան մը յանգի, — ու հոտ՝ փորձարկութիւնը չէ այլ եւս որ գիտութիւն պիտի առաջնորդէ, այլ աւելի ներքին, աւելի բարձր, հոգեկան, գրեթէ բնազգական գործունէութիւն մը, ներքնատեսութիւնը (intuition), այսինքն վառ երեւակայութիւն, սուր ու ճիշտ զգայնութեան վրայ հիմնուած կարողութիւն մը: Այդ կարողութիւնն է որ բարձրագոյն ոլորտի մը մէջ՝ իրարու կը հանդպցնէ, կը միացնէ, գրեթէ կը նոյնացնէ սեծ գիտութիւն եւ մեծ արուեստագետը, — որոնք ըմբռնողներ, գուշակներ, վերաստեղծողներ են ամէն բանէ առաջ, եւ ու թէ լոկ խուզարկողներ, օտուգողներ ու հաստատողներ: Անոնց

այդ կարողութեան՝ ո՛չ Նեւտոն , ո՛չ Գալիլէյ , ո՛չ Լամարք , ո՛չ Բիւլլիէ , ո՛չ Բասթիօն զոյոթ թիւն պիտի ունենային : Արդ, պատմական գիտութեան մէջ , այդ կարողութիւնը աւելի անհրաժեշտ է քան ուրիշ ու եւ է գիտութեան մէջ , Իրողութիւնները նշանադրութեան հն լոկ . որ թերեւն չափ քիչ ըստ կ'ըսեն . պէտք է պատմաբանը «գուշակէ» ներքին իմաստն այդ նշանադրութեան , անոնց թաքուն աղերսը դնէ , անոնց ամբողջական իմաստը երեւան հանէ : Վերլուծումը անոր գործիքն է , բայց ոչ նպատակը . իր նպատակը , իր վախճանական գործը՝ համադրութիւնն է Արդ , որպէս զի պատմաբան մը լայնորէ «գուշակէ» անցնալը , պէտք է՝ նախ հանճար , աւ պէտք է մասնաւոր կերպ մը . որ զինքը ողեւորէ , սէր մը , խանդավառութիւն մը զէպ ի թափանցելու դժ Նիւթը : Սէրը՝ անձկամիտ կողմնակալութիւնն էի նշանակիր . սէրը այն կեանքը առնող , կարողութիւնները լարող ու բերտ պատրուկ կրակն է որ քեզ զ զուրացնէ հասկացողութիւնը սերտած առարկայիդ : Անտարբեր , անկարեկիր խուզարկուն , որուն նպատակակէտն է , ճշմարտութեան վերացական ու ցորտ պաշտամունքով մը , իրերը տեսնել ինչպէս կը ներկայանան ինքնին , էի յաջողի բանացը ներքինի թափանցել . սերն է որ կ'առաջնորդէ միշտ սերտ իրական , կենդանի ճշմարտութեան : Զգայական այս տարբեր կարող է մերթ մուրեքնել գիտունը կամ պատմաբանը , բայց այդ պարզայային մանրամասնութեանց մէջ է միայն որ կը կայանայ իմասլը . երբ սիրում , հանճարը եւ իրողութեանց դրական լուրջ քննութիւնը կը միասնան իրարու , միշտ յառաջ կուգայ ամբողջական պատկեր մը որ կենդանի է , ճշմարիտ է , եւ հաղար անգամ աւելի կ'արժէ քան խոշորացոյցով դիտուած իրողութիւններու անկենդան ու պղծ հաւաքում մը : Մեր ցեղին իսկական պատմութիւնը պիտի գրէ այն չափը , որ՝ գիտական հմտութեան հետ պիտի ունենայ այդ ոգին , գործովտ , տաք , համակիր , թափանցող , հասկցող ոգին , եւ հանճար

Վերջերս լոյս տեսած ուրիշ գործ մը , թէպէտ միմիայն պատմական ոլոր չըլանի մը նուիրուած սամանափակ ուսումնասիրութիւն , լեովին գոհացում կուգար արարել

ու . մտքի պահանջներուն զոր վերեւ բացատրեցի : Այդ գործն է Բարկէն Վ. Կիւլէսէլանի Նդիշէի եւ Վարդանանց մասին հոյակապ գիրքը : Ան գործ մը , որուն մէջ հեղինակը հետեւած է ամենախիստ գիտական մեթոտի . իր խուզարկութեանց համեմատ՝ Նդիշէի կը դադրի եւ դարուն ապրող , Ս. Մեսրոպի աշակերտ , Վարդանայ քարտուղար , պատերազմին ակադեմիկոս կրօնական մ'ըլլալէ , կը դառնայ Զ. դարու վանական գրագէտ մը , որ օգտուելով գրականագէտ՝ Մարութիան եւ Փիլոնի գործերու հայերէն թարգմանութիւններէն եւ պատմականագէտ՝ Փարպեցու գրքէն , գրած է հայ քրիստոնէութեան մեծ գիշացականքութիւնը . եւ սակայն , այդ խուզարկութեանց նուիրուած առաջին մասն յետոյ , կարգացէք գործին երկրորդ մասը , ուր հեղինակը նոյն ինքն վարդանանց գրուածքը կ'ոգէ , կը բացատրէ , կը լուսաւորէ՝ օգտուելով Փարպեցիէն , Նդիշէէն ու բոլոր այլ շրջանին վրայ տեղեկութիւն տուող հայ եւ օտար աղբիւրներէն . իր դժած պատկերն այնպէս գեղեցիկ է , տաք , կենդանի , — ոչ միայն հմտութեամբ այլ եւ գուրդուրանքով , խանդաղաւանքով , յարգանքով յորինուած , — որ՝ անոր սպասորութեան տակ Նդիշէն իրը գրագէտ ալ աւելի մեծ եւ վարդանանց իրը հերոս ալ աւելի վսեմ կը տեսնենք :

Անա՛ այս ոգով տոգորուած պիտի ըլլայ այն մեծ Հայը որուն պիտի վիճակուի գրել Հայոց ամբողջական , ճշմարիտ պատմութիւնը : Ան մեր պատմութիւնը պիտի վերլուծէ իրերու գիտուն , զայն պիտի զգայ իրեն . Հայ , զայն պիտի համադրէ իրեն . ներքնատես բանաստեղծ : Ան պիտի կ'առնէ մեր թերութիւնները , ան պիտի զլրթնի սոստեքու եւ սխալներու վրայ , բայց պիտի գիտնայ տեսնել ամբողջական ու ճշգրտագէտ ինչ որ կայ դրական Հայուն դարաւոր գոյութեան մէջ , պիտի ջլոկէ ինչ որ Հայուն ինքնադատուկ հոգեւոր հոգիներն ու գործն է եղած . փոխանակ մեծ ազգերու հետ անիմաստ համեմատումով նուազատացնելու մեր ցեղը , ան պիտի սահմանէ եւ լոյսն մէջ գնէ ինչ որ Հայ ըսուած փոքր ժողովուրդն մեծ դերը եղած , դժուարին ու գեղեցիկ դեր , քաղաքակրթութեան մէջ : Ան պիտի օգնէ զանեւ գիտակէտ . որմէ հայ-

կական պատմութեան անհուն, շփոթ, բազմա-
մանուած համայնականութիւնը՝ ներկայանայ իր պա-
րուհական ճշմարտութեանն ա՛յն երեւոյթովը
որ ամենին աւելի հասկանալի եւ տեսանելի կը
դարձնէ Հայուն պատմական դերին արժէքն ու
նշանակութիւնը: Ան պիտի չսահմանափակէ
Հայուն պատմութիւնը՝ հայկական թաղաու-
րութեանց տարեգրութիւններուն մէջ. ան
պիտի նկարէ գործը ամբողջ հայ ցեղին՝ իր
տանը մէջ, եւ իր տունէն դուրս, իր անկախ
օրերուն եւ իր դժբաղդութեան օրերուն,
վասնդի այդպէս՝ Հայը աւելի մեծ կ'երեւայ,
աւելի մեծ է: Իւր անկախ ազգ՝ Հայը շատ
փոքր է վիթխարի ազգերուն շարքին մէջ,
իւր ցեղ՝ անիկա ամենէն շահեկաններէն,
ամենէն ճկուններէն ու գեղեցիկներէն մին է:
Հնադոյն շրջաններէն մինչեւ մեր օրերը, այդ
ցեղը մեզ ծանօթ շատ տաղանդներ՝ (եւ դեռ
անծանօթ ո՛վ գիտէ որքան) տուած է. իր
հայրենիքէն դուրս, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի
մեծ պետութիւններուն մէջ. որոշ դեր կա-
տարած է՝ այդ անհատներով ինչպէս եւ իր
հաւաքական զանգուածներով՝ այդ պետու-
թեանց քաղաքակրթական բնաշրջութեան մէջ:
Աստուք բոլորը պիտի փնտռէ, գտնէ, այդ
երազուած պատմագիրը, պիտի խմբէ Հայ ցե-
ղին ինքնաւար կեանքի կեդրոնական պատ-
կերին շուրջը, եւ աստուք ճանաչուածովը
պիտի չեղած ինչ որ կայ լոյս՝ այդ պատկերին
մէջ, պիտի մեղմէ ինչ որ կայ մութ անոր մէջ:

Եւ այս նոր ձեւով ըմբռնուած Հայոց պատ-
մութիւնը պիտի ըլլայ աւելի սրտաշարժո-
րէն գեղեցիկ քան հին առասպելախառն պատ-
մութիւնը զոր ունէինք: Վէպը պիտի ըլլայ
ասիկա՝ փոքրիկ ժողովուրդի մը, մարդկային
ազնուազոյն ցեղէն ըլլած, օր մը հետացած
իւր արեւմտեան ծովափնեայ ճիւղակու ծննդա-
վայրէն, Արեւելքի մինչեւ ներսերը, լեռնե-
րու գոգը քշուած, որ ընդունելով ու հալե-
ցնելով հանդերձ իր մէջ ասիական բազմաթիւ
ցեղերէ տարբեր, կը պահպանէ իւր հիմնական
ոգիւն ընդի Արեւմուտքի հնգերօպականի, ու՝
վիթխարի փորձանքներու գիմազբաւելով,
հաւաքը պետութեանց անհետացումէն յետոյ
ողջ մնալով, զինքը բզբտող բազմապատկ

աղէտներէ քանի քանի անգամ վերածնելով,
իւր մեծ եղբոր Հելլենին քաղաքակրթութեանը՝
երկայն խարխալութենէն յետոյ՝ կը դառնայ
կը յարի վերջնապէս, դրանէ եկած այդ ազդե-
ցութեան մէջ նոյն իսկ ինքզինքը, իր ցեղա-
յին հինաւուրց ինքնութիւնը կը ճանչնայ,
ու կ'ըլլայ այլեւս չարչարուած, հայաձուած
բայց արի եւ անվատ ուսման Արեւելքի
մէջ՝ Բրիտանիայի ծոցը թաքուն հել-
լեն գաղափարներուն. կը մարտնչի եւ կը
նահատակուի անոնց համար ընդգէմ ասիական
մտայնութեան, կ'օգնէ իրաւիկներուն ընդ-
դէմ Սարակինոսին, կ'օգնէ՝ մեր օրերուն իսկ՝
Աղատութեան հելլէն ըմբռնման յաղթանակին
ընդդէմ բռնութեան ասիական յաղթումին:

Այդ ձեւով հասկցուած ու կերտուած պատ-
մութիւն մը պիտի ըլլայ թանկագին դաս-
տիարակ մը եւ ուղեցոյց մը մեր նոր սե-
րունդներուն, մեր ապագայ մեծութիւնը հան-
դերձող ուժ մ'անվրէպ: Նոր սերունդները
անոր մէջ պիտի սորվին ճշդիւ. ճանչնալ եւ
յարգել իրենց ցեղը. ու ցեղ մը որ ինքզինքը
չի յարգեր, իր ձեռքով ինքզինքը կը ստրկա-
ցնէ. անոր մէջ պիտի քաղեն նաեւ հասկացո-
ղութիւնը իրենց ցեղին իսկական դերին, որ
է՝ ոչ քաղաքական տերապետութիւն, այլ քա-
ղաքակրթական շինարար ու աղատաբեր գոր-
ծունէութիւն: Լուսաւորուած՝ որոշ ըմբռնու-
մովն այդ դերին, զօրացած՝ հաւատքովն իրենց
ցեղին կենսունակութեանն ու աշխութեանը,
պայծառ տեսողութեամբն ալ անոր թերութիւն-
ներուն եւ զանոնք ուղղելու հզօր օրհնադրու-
թեամբ, Հայը պիտի քալէ այլեւս աւելի
հաստատ քայլերով, եւ իր դերը պիտի ըլլայ
ապագային մէջ՝ հետզհետէ աւելի մեծ ու բե-
ղուն:

ԱՐԵՎԷԼ ԶՕՊԱՆԵԱՆ